اسرارِ قرآنی

مصنفہ

رئیس المفسرین راس العلماء مولانا محمد قاسم نانوتوی رحمۃ اللہ

(ناشر)

ڈاکٹر محمد عبد الرحمٰن غضنفر

مؤسس و مدیر

الرحیم اکیڈمی

اے ۷/۷، جعفر نگر پوسٹ آفس لیاقت آباد، کراچی ۱۹

بسم اللہ الرحمن الرحیم

سوالات مولوی محمد صدیق صاحب مرادآبادی

سوال اوّل۔ نسخ اگر ممکن است در احکام ممکن ست نہ در اخبار پس آیہ ثلۃ من الاولین وقلیل من الآخرین را ناسخ قرار دادن بعض کساں چہ معنی دارد۔؟

سوال دوم۔ فلا اقسم بمواقع النجوم قسم است وتاکید ایں قسم بجملہ وانہ لقسم لو تعلمون عظیم فرمودند وجہش چیست۔؟

سوال سوم۔ در کریمہ ھل فی ذلک قسم لذی حجر ھل چہ معنی وارد۔؟

سوال چہارم۔ در مضمون ان سعیکم لشتی کرا شبہ بود کہ بعد از یاد کردن سوگند ہا بحرف تحقیق موکد گردانیدہ اند۔؟

سوال پنجم۔ لعل در قرآن شریف برائے چہ معنی می آید۔؟

سوال ششم۔ شجرۂ نار کہ از بعض آیات مفہوم می شود مراد ازاں کدام شجر است۔؟

سوال ہفتم۔ عطف مفرد بر جمع وعطف جمع بر مفرد را اہل معانی کردہ می پندارند ودر آیت ختم اللہ علی قلوبھم الایہ عطف مفرد بر جمع وجمع بر مفرد واقع است وجہش چیست۔؟

سوال ہشتم۔ در افراد سمع وجمع آوردن قلوب وابصار در آیہ مذکورہ چہ نکتہ است۔؟

مکتوب اوّل۔ در معنی بعض آیات شریفہ بجواب نامہ مولوی محمد صدیق صاحب دام برکاتہم وجعلہ اللہ کاسمہ من الصدیقین۔

کمترین خلائق محمد قاسم سراپا گناہ پس از سلام مسنون الاسلام عرض پرداز ست دیرست کہ عنایت نامہ سرمایۂ منت گشتہا شد اما کاہلی طبع ادراشغال مشتتہ وعوارض متنوعہ بہانہ دست بدست گشتہ باشند ورنہ تقصیر تاخیر در نامہ اعمال ایں ہیچمیرز نوشتہ نمی شد دیروز آں نامہ دیر آمدہ بیادم آمد امروز بنام خدا نبشتہ ام کاش کارگذاری امروز ذریعۂ تلافی مافات شود۔

جواب سوال اوّل۔ مخدوم من ایں مسلم کہ اخبار صادقہ باشند یا کاذبہ در خور نسخ نیند ایں کرامت ہمراد احکام کردہ اند اما منشاء آں چوں ایں است کہ احکام از اقسام انشا باشند ہر چیز یکہ

جواب سوال اوّل

جہت انشا در آغوش دارد مورد نسخ تواں شد کُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِيَامُ وَلِلّٰهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ وغیرہا
اخبار اگرچہ بنظر تحقیق از اقسام اخبار اند اما چوں مخبر عنہ ایں اخبار انشائیست از انشارات لاجرم
تا زمانہ نبوی صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم در معرض نسخ بودند گو دریں زمانہ بوجہ انقطاع وحی بزمرہ محکمات داخل
شدند۔ القصہ ایں اخبار وامثال آنہا بداں مانند کہ حاکمے حکمے صادر فرماید وباز از اصدار حکم اطلاع
دہد نظر بریں بحیثیہ ذاتیہ یعنی بلحاظ من حیث ہو ایں جملہا اخبار باشند اما بلحاظ مخبر عنہ از انشارات
شمردہ شوند چوں ایں سلک دقیق روشن شد دیگر باید شنید عقود وعدہ ہم بداں سردار و ازیں قسم اخبار
در افادہ جہت انشائیت بر تر اند نمی بینی کہ اینجا احتمال تقدم مخبر عنہ دور از قیاس نیست و در عقود آں حیثیت
کہ تہمت مخبر عنہ بروز دہ ہمسنگ اخبار مذکورہ گردانداین قدر ہست کہ صورت اخبار وپیرایہ خبر در برہیچ
مضامین کشیدہ باہمام تحقق در پئے استحکام می شوند وپیداست کہ ثلثہ من الاولین الخ از اقسام معدود
است گو در پیرایہ خبرش کشیدہ امید امید داراں را قوی گردانیدہ اند مگر بافزایش بالا بر امید اول ایں تقویت
را چہ ضرر اگر بہ تنقیص موعود ایں طرف بے نیازی کار خود میکرد البتہ صورت کذب دریں میدان گرد افشانیہا
میکرد گو تا بسرا پردۂ جلال وبے نیازی نمی رسید زیادہ ازیں چہ حاجت کہ سمع خراش سامی باشم آرے
اگر تفسیرے در پیش نظر ہیچمداں می بود شاید بتائید وتردید حرفے چند می نوشتم اکنوں اگر فقط باعتماد
خیال نارسا وذہن ناآشنا خود ایں قدر دیگر بنویسم کہ اول در حق مقربین است ودوم در حق اصحاب
یمین می ترسم کہ منجملہ تفسیر بالرائے نباشد ورنہ دفع ایں خلجان سہل بود کہ امتیاز در اہل جنت ونار یوم
فصل باقامت یمین ویسار خواہد بود وپیداست کہ مقربین از ارباب جنت ونعیم مقیم اند نتواں گفت کہ
ہوشاں را ہمیں خود جا نخواہند داد خصوصاً وقتیکہ لفظ میمنہ ومشئمہ را ہمیں نظر گیرند چہ میمنہ ومشئمہ جائے
راست وجائے چپ را گویند ایں نیست کہ مثل یمین وشمال بر دست راست ودست چپ حمل
تواں کرد تواں گفت کہ مراد از اصحاب یمین واصحاب شمال کسان اند کہ نامۂ اعمال شاں بدست راست
ودست چپ شاں بدہند مگر آنکہ ایں ہیچمداں را بوجہ قلت مزاولت بلکہ عدم مزاولت کتب لغت
وکتب ادب اطلاع نبود بالجملہ اگر مراد از یمین وشمال دست راست ودست چپ بودے آں وقت
محتمل بود کہ مراد از اصحاب یمین آنانند کہ نامۂ اعمال بدست راست خواہند گرفت وفرق تقرب و
عدم تقرب در اینجا کارے نکردہ بجنت رفتہ کار خود خواہد کرد مقربین را بمدارج علیا خواہند برد و
باقیاں را بدرجات سافلہ خواہند نشانید ووجہ مدافعۃ ایں وہم قطع نظر از انکہ لفظ میمنہ ومشئمہ بزعم
ایں ہیچمداں شاہد آن است اول نص کنتم ازواجاً ثلثۃ است ظاہر است کہ اگر مقربین را داخل

اصحاب یمین خواہند فرمود تفریع او برسہ چگونہ راست خواہد آمد دیگر اینکہ واقعات در بارہائے سلاطین را اگر غور کنیم بعض کسان را مے بینیم کہ از امکنۂ مقررۂ خود یک قدم بیشتر نتوانند نہاد وما منا الا لہ مقام معلوم وبعض پروردگان آغوش عنایت را مے بینیم ہر جا کہ خواہند نشینند وہر وقتے کہ خواہند بیایند اگر کیفیت حضوری درگہ خداوندی راہم کہ روز جزا خواہد بود بر ہمیں قصہ فرود آریم کدام حرج است کہ لوک اوبدل خلد القصۃ ممکن بود کہ دریں قضایا ہمچو قضیہ کل کاتب متحرک الاصابع وصف عنوانی تقرب واصحاب یمین بودن را مداخلتے باشد مگر نہ بہ ایں معنی کہ وصف عنوانی علت ومقتضی محکوم ست بلکہ مراد ایں ست کہ محکوم علیہ ایں قضایا جہت تقرب ویمین بود این نیست کہ مثل الکاتب ضاحک بالکل لغو وبیکار بود فقط ارائۂ محکوم علیہ اصلے نماید مگر چوں مایہ علم من بے علم ہمیں خیال نارسا من است نہ چیزے در سینہ دارم نہ در سفینہ جرأت ایں سخن دراز بانم نیست۔

جواب سوال دوم

جواب سوال دوم ۔ وجہ اعتراض وانہ لقسم لو تعلمون عظیم مقسم علیہ است کہ بایں الفاظ طیبہ انہ لقرآن کریم در آوردہ اند عرضم اینست ایں مقسم علیہ از مقسم علیہا چناں برتر است کہ نور آفتاب از نور قمر اگر ایں جا ایں ست کہ شمس اگر بے نور گردد قمر راہم درے نیست کہ دریں حالت ظلمت ذاتی بدریوزہ گری رود آنجا ہم ہمیں ست کہ اگر خدا نخواستہ قرآن شریف غلط باشد ہمہ قضایائے دینیہ غلط باشند بہر ایں چنیں مقسم علیہ یمین غلیظ باید تا سامعان را از خواب غفلت بیدار نماید مگر اینجا ہمہ اقسام بیک مرتبہ افتادہ بودند آرے انتساب ایں ایمان بجانب ملک علام عظمتے دراں سپردہ از ایمان دیگراں ممتاز گردانیدہ بود نظر بریں بوجہ عظمت مقسم علیہ عظمۃ مشارٌ الیہا را یادداہ آمادہ قبول فرمودند تا مبادا ایمان خداوندی را ہمچو ایمان دیگر سرسری فہمیدہ رو بگردانند توجیہ دیگر اینکہ سفلیات را اگر بہر انفعال نہادہ اند علویات را جلوۂ افعال دادہ اند ہر تغیرے وانقلابے کہ در خاکدان زمین روی دہد منشاء آں در عالم اسباب ہمیں کواکب اند کہ باطوار مختلفہ می آیند ومی روند عمدہ تغیرے وہمیں انقلابے کہ پس از انقلاب ظہور نور قدم بآئینہ حدوث بر روئے کار آمد نزول قرآنی ست نظر بریں زائچہ ایں انقلاب از جملہ زائچہا برتر باشد ونقشۂ ایں اجمال کہ از اجتماع جملہ نجوم بہیئت مخصوصہ ظہور فرمودہ از جملہ نقشہائیکہ در حوادث جلوہ گر یہا دارند احسن واعلیٰ باشد بدیں وجہ نقشۂ دیگر حوادث کہ مقسم بہ خداوندی گردیدہ اند بدیں نقشہ نہ رسد بدیں سبب موصوف بہ قسم عظیم گردید۔ فقط +

جواب سوال سوم

جواب سوال سوم ۔ ھل فی ذلک قسم لذی حجر بزعم احقر استفہام تقریری ست واگر

کے بمعنی تحقیق گرفتہ باشد مسقط اشارہ اش نیز ہمیں باشد مگر این جملہ را بعد جملۂ متضمنہ ایمان مذکورہ بطور اعتراض
آوردہ اند تا این جملہ معترضہ عظمت ایمان را آشکارا گردانند و جواب ایمان را بدلالت مابعد محذوف
فرمودہ اند بخیال احقر مطلب این ست کہ اگر فرمودہ ما البسر و چشم نخواہید نہاد چنیں و چناں خواہیم کرد
پس ازاں بطور اثبات قدرت خود بر تنفیذ وعید فرمودند الم تر کیف فعل ربک الخ فقط +

جواب سوال چہارم سان سعیکم لشتی۔ بخیال ہیچمدان جواب اعتراض اندونی اکثر کم فہمان ست کہ بدل گویند
چوں ہدایت و توفیق بدست خداوند ذوالجلال ست ما کوتہ دستان تا بآں نرسیم ہمہ برابر چرا نگروانید و بسیارے از
کم عقلان بر زبان ہمچنیں مضامین میرانند نظر بریں فرمودہ باشند کہ مساعی بنی آدم از یک نوع نیند ہر سعی لیاقت قبول
خدا وار دیا گوئیم ہر فعلے محرک صنفی ست جدا ہر یکے را نتیجہ جدا می نوازیم و ہمیں یک سخن بطور دگر اشارہ بآں باشد
کہ ما ہیات بنی آدم چنانکہ فرمودہ اند الناس معادن کمعادن الذہب والفضۃ مختلف الانواع ہستند گو پیرایہ عرض عام
انسانیہ ہمہ را بیک آغوش گرفتہ باشد و وجہ ایں اشارہ آں باشد کہ چنانکہ چشم کار دگر تواں کرد و گوش کار دگر از
اختلاف کار ہر یک باختلاف اصل ہر دو پے مے بریم ہمچنیں از اختلاف انواع مساعی بنی آدم باختلاف
انواع ساعیان باید رسید باز بوجہ اختلاف معاملہ قدردانی دل طمع تمد خلجان نباید کرد کہ زر و نقرہ را بیک پلہ نسنجند گندم و جو را بیک

جواب سوال پنجم۔ لعل۔ بہر افادۂ ارتباط ماقبل و مابعد ست اما نہ ہر ارتباط بلکہ ارتباط سببیہ ماقبل و سببیۃ
مابعد آنہم بطور یکہ فیما بین یک غیر قار الذات با دیگر غیر قار الذات باشد نظر ضم این ست کہ فیما بین سبب و مسبب تقدم
و تاخر زمانی باشد نہ اینکہ سبب و مسبب در بادی النظر ہم غیر قار الذات باشند مثلاً گندم را اگر بہ نیت افشانند ایں
تخم ریزی سرمایہ امیدواری حصول غلہ اضعاف مضاعف پس از مدت باشد نظر تحقیقی را دریں قصہ ہم اگرچہ سبب و مسبب
غیر قار الذات نمایند اما اہل نظاہر پرستاں ہم گندم را سبب و مسبب دانند نہ ظہور آنرا بالجملہ ترجی کہ موضوع لہ لعل است
از معنی بجا دور نیا مدعا ما آنانکہ از الفاظ گذشتہ اند یا دریں قصہ نظر غور نفرمودہ اند لعل را بمعنی شاید گیرند شاید
را مشعر شک پنداشتہ حیران می شوند نہ شاید بمعنی شک است نہ لعل را باشک سروکارے فقط اشارہ بامیدواری میکند
کہ بنایش بر سببیۃ و مسببیۃ نہادہ اند و ظاہر است کہ سببیۃ و مسببیۃ مستدعی شک و عدم تیقن نیست شک و عدم تیقن را اگر در مجموعہ
جا میسر می آید وجہش آں باشد کہ در سببیۃ یکے بنسبت دیگرے شک یا در وجوب اسباب شک رود و ہمہ ایں
نیست کہ در وجود اسباب و مسببیۃ آنہا تیقن بود و بااینہمہ شک از میان خیزد۔

جواب سوال ششم۔ شجرہ نار و در آنیکہ متضمن شجرۂ مبارکہ است شجرے از اشجار کوہ طور ست
تخصیص نوع او ایں وقت یاد ندارم از تفاسیر مدیابند مگر ہر چہ باشد مراد ہمیں قسم شجر معروف است حاجت تاویل
بچیزے غیر مقید بجہت نیست مطابق ظاہر آیۃ ہمیں شجر و نباولی ست گو مسقط اشارہ بطن آیۃ چیزے دگر باشد

جواب سوال چہارم

جواب سوال پنجم

جواب سوال ششم

شاید وجہ استفسار ہمچو خطرات باشند القصہ لکل آیۃ ظہر او بطنا مسلم است مظہر آیہ رو ہا ہمین معنی ظاہری دارد۔

جواب سوال ہفتم ۔ وجہ کراہت عطف مجموع بر مفرد و مفرد بر مجموع بایں معنی بفہم ہا ہنوز نیامدہ کہ جمع مقابل تثنیہ و مفرد معطوف و معطوف علیہ نتواں شد شاید مراد شاں چیزے دیگر باشد یا عطف جملہ را بر مفرد مکروہ داشتہ و غرض شاں این باشد کہ جملہ را بتاویل مفرد گردانیدہ اگر فاعل یا مفعول گردانند مفرد پر او عطف نکنند و اگر مراد شاں ہمین است کہ آنجناب نوشتہ اند یا او شاں در تمہید این قاعدہ خطا کردند یا در تحدید ایں دائرہ بغلط افتادند ایں نوع بر اصناف شتی مشتمل باشد و ہر صنفی برنگ دگر بود یکے ازاں مکروہ ہم بود نہ ہمہ و ایں کہ در قرآن شریف وارد شدہ ازاں قسم مکروہ بکراں باشد و اگر تمہید و تحدید شاں ہمہ صحیح است اعتبار معنی را بود نہ الفاظ را۔

جواب سوال ہشتم ۔ سمع مصدر است اطلاقش بر واحد و مجموع درست است حکمۃ در اختیار لفظ سمع بے آنکہ بعلامات جمع بنوازند بنظر ایں کم نظر آن است کہ در قلوب و ابصار اختلاف انواع است و وجہش آنست کہ آں ہر دو مظہر افعال اند و ظہور افعال بدون ملکہ و قوۃ کہ بالیقین وجودی باشند صورت نہ بندد و تفاوت و تشخص وجودیات بے لحوق فصول و ممیزات بدست نیاید بدیں وجہ اختیار صیغہ جمع انسب آمد و استماع قسمی از انفعالات است آواز دیگراں بگوش رسیدہ کار خودی کنند نہ ہمچو آنکہ ہمچو ابصار و قلوب نور نظر یا محبت برآمدہ مفعولات را در برمی کشد و ظاہر است کہ جہت انفعال من حیث ہو انفعال در تحقق خود فقط از روی عدم وارد و در تحمل آثار کہ کار انفعال است از چہ رو ہست اگر عدم نگویند تحصیل حاصل بر سر افتد مگر اینہم ہویدا است کہ عدم من حیث ہو عدم مختلف الانواع نیست اگر ہست وجود است اعتبار وجود عدم را چناں مختلف الانواع گرداند کہ اعتبار اشکال نور اشکال سایہ را مختلف الانواع نماید چنانکہ اینجا اشکال نفس سایہ می نماید و در نہ در حقیقت سایہ را باشکل چہ کار کہ او عدمے است و ایں بہر وجودیات باشند ہمچنیں انفعالیات را قیاس باید کرد کہ فی حد ذاتہا واحد باشند اختلاف آنہا بحیثیت اختلاف مقبولات باشد مگر چوں سقط اشارۃ علی سمعہم فقط قابل انفعالات نہ بلحاظ مقبول بود اثر فاعل بود نہ ختم چنانکہ وہد بالضرور ایراد صیغہ مفرد انسب آمد اما اعتبارات مقبولات کہ جمعیت را دراں سپرد و صحیح عطف گردید تا اشارہ شناساں بدانند کہ غرض از ختم دفع آوازہا است نظر بریں اضافتے بوسیلہ علی بآوازہائے گوناگوں پیوستہ فہم ختم را بر فہم آنہا حوالہ خواہد کرد الغرض غرض از عطف اشتراک ختم است در معطوف و معطوف الیہ و ختم در سمع اشارہ تنبوع میکند بدیں وجہ انجام ختم ہر دو جا بیک اندازہ شد و پیدا است کہ ختم فعلے است متعدی و قلوب و سمع بجانب مفعول افتادہ اند بدیں صورت غرض اصلی از عطف بیان کیفیت مفعولی یعنی کیفیت و انجام فعل بلحاظ تعلق مفعول باشند چوں آں کیفیت ہر دو جا مختلف الانواع شد عطف بر استحسان خود ماند البتہ اینقدر فائدہ زائدہ بدست افتاد کہ سمع بحیثیت ذات واحد و لیس تعدد

جواب سوال ہفتم

جواب سوال ہشتم

محض بالا است فیض مقبول است و این بداں ماند کہ در قالب معدنیات مختلف الانواع از سیم و طلا اندازند چنانکہ
آنجا وحدت شکل قالب بانواع مختلفہ پیوستہ از ہر یک وحدت و وحدۃ خبر میدہد ہمچنیں اینجا خیال باید فرمود کمترین
و متعلقان کمترین ہمہ مشمول عنایات ایزدی ہستند و بخدمت میاں محمد بشیر الدین صاحب و میاں محمد اسحٰق صاحب
و برادران خود از من سلام برسانند و از احمد سلام خوانند دیگر ہر کہ بپرسد و یاد ماند از من سلام معروض باد۔

سوال۔ در آیت فاذا انشقت السماء فکانت وردۃ کالدہان الایۃ و بعض آیات دیگر ربط آیت فبای
آلاء ربکما تکذبان در فہم نمی آید زیرا کہ نعمتے در آنہا نیست ÷

سوال دوم جملہ لیعلم اللہ من ینصرہ کہ در سورۂ حدید واقع است باوجود قدم علم آوردن لام برائے کدام فائدہ
است

مکتوب دوم ایضاً بجوابنامہ مولوی محمد صدیق صاحب مراد آبادی سراپا عنایت و
محبت مخدوم مکرم مولوی محمد صدیق صاحب سلمہ اللہ تعالیٰ۔ کمترین محمد قاسم پس از سلام مسنون مدعا نگار است در
جواب نامۂ اول اگرچہ تاخیر شد مگر تقصیر نشد پس از ورود نامہ اول روزے چند بوجہ کاہلی تاخیر شد باز از یادم رفت وقت
روانگیم برامپور منہیاران یاد آمد جوابش نوشتم و ہمراہ گرفتم و بدل مصمم کردم کہ برامپور نظر ثانی کردہ بڈاک خواہم رسانید
اما در ہجوم احباب فرصت نیافتم ہمدراں ایام اسباب کشاکشی بریلی خاستند ہر چند خواستم کہ از دوم اما مولوی محمد منیر صاحب
کشیدہ بردند ہیں روا روی در ارسال التواء دیگر در آمد وقت واپسی از بریلی یاد دارم آں نامہ را بہ نفیع الدین خان سپردم
یا مولوی احمد حسن صاحب ہمراہ خود بغرض نقل بردند الغرض آں نامہ از یکے ازیں دو صاحب باید گرفت باقی ماند سوالات
دیگر جواب آنہا درین نامہ عرض میکنم آیات سورۂ رحمٰن کہ با آنہا اشارہ فرمودہ اند اشارہ بنعمتہا دارند کہ بسبب آنہا آیات
مذکورہ دلالت دارند ظاہر است کہ سلب نعمت بے وجود نعمت نتواں شد و اینہم ظاہر است کہ اینجملہ امور مشار الیہا یا
زوال سامان نعمت اند یا زوال عافیت کہ عین نعمت است و لفظ لیعلم اللہ بر نفس تقدم و تاخر یا قبل لام و یا بعد
آں دلالہ میکنند نہ بر تقدم زمانی خاص اگر گوئیم اسرجت السراج لیتنور المکان لام لیتنور بر علیۃ اسراج و معلولیت
تنور و تقدم و تاخر ذاتی ماقبل و مابعد دلالہ خواہد کرد نہ بر تقدم و تاخر زمانی آرے انزال کتب و انزال حدید ہم خود از
زمانیات و حوادث می نماید جوابش چیست **جوابش** اینست کہ چنانکہ بہر تعمیر امکنہ اول نقشہ میکشند و باز موافق
آں تعمیر مے نمایند ہمچنیں بہر بنا و ایجاد ایں عالم اول نقشہ کشیدہ اند نامش شاید عالم مثال است و گمانم چنیں است
کہ آں قدیم است و دراں عالم اول ایں تقدم و تاخر و بیرایہ تقدم و تاخر ذاتی بر روی کار آمدہ باز موافق آں ظہور فرمودہ
بہ تقدم و تاخر زمانی موسوم گشت اینجا چنانکہ انزال کتب و انزال حدید زمانی و حادث است ہمچناں علم مذکور ہم حادث
باشد و آنجا ایں ہمہ قدیم اند علم ہم قدیم باشد و چوں چنیں باشد ہر چہ اینجا ہست ہمہ اول آنجا بوجود آمد باز بر طبق آں اینجا
ساختہ شد اینجا اگر انزال و ارسال و علم است آنجا نیز اینہمہ امور باشند آرے ہر جا مناسب آنجا لیکن ایں حدوث

اینجا پس از قدم علم اول منافی شان الوہیت نباشد کس نمی داند کہ مشاہد تعمیر پس از اختتام آن بعد آنکہ اول علم نقشہ بذہن باشد بر حدوث علم وقت مشاہدہ دلالت نکند بلکہ مشاہدہ مذکورہ علم ظہور و ظہور علم اول باشد چنانکہ ایں وجود ظہور وجود اول بود واللہ اعلم بحقیقۃ الحال۔ ہمہ برادران و جملہ خانمان و جمیع حاضران سرگذشتہ اگر یاد مانند سلام عرض دارند۔

مکتوب سوم بجواب بعض شبہات وارده بر آیت خالدین فیہا مادامت السموات والارض الا ما شاء ربک

عطاءً غیر مجذوذ و معنیٔ شعر مثنوی ع زندہ معشوق است عاشق مردہ ؛ جملہ معشوق ست عاشق پردہ ؛ السلام علیکم جملہ خطوط سوختہ آتش شدند آنوقت یاد نماند کہ خطوط جواب طلب سوختنی نیند زیں سبب تعین سوالات سامی دشوار افتاد نہ حافظہ ام درست و نہ تہیہ ہمچو امور ہا دارم و نہ خطوط موجود آنچہ ہمچو سخنان بازاری در گوش است مبنا بر جواب میگردانم اگر غلط افتد معذورم در مادامت السموات والارض ہر دو احتمال است اگر معنی استقبال مراد داریم چنانچہ اکثر ہمیں کنند و در امثال ایں کلمات مراد دارند آسمان و زمین دوزخ و جنت مراد خواہد بود و اگر بنظر بر صیغہ ماضی افگنند آسمان و زمین ہمیں گرفتن لازم خواہد بود مگر ہر چہ باشد منافی خلود نخواہد بود بلکہ بلاغتی خواہد فزود اول دو سہ مقدمہ عرض میکنم آنرا در گوش باید نہاد اول ہر چیز از مادہ و سامان حدوث و بقا خویش از حدوث و بقا ناگزیر است باز در صورت فراہمی ایں ہمہ سامان در کار خانۂ اسباب وجود آنچیز نیز ضروری مکان را از حدوث و بقا خویش از خشت و گل و چونہ و چوب و غیرہ و ہیئت مجموعی چارہ نیست و در صورت فراہمی اینہمہ لیس ہم ضروری ست کہ مکان در ساخت وجود جلوہ افروزد دوم لیس الخبر کالمعاینہ دوام مشہود با دوام موجود نسبتے بسو خیکہ آنرا در قلوب میسر آید ایں نبود سوم ہر چیز را دوگونہ عمر ست یکے طبعی دوم عرضی مثلاً ثمر انبہ را بعد پختن اگر بطور خود گذارند پنج و شش روز باقی ماند و بس و اگر در سرکہ یا در شہد و یا عنی اندازند ہموں انبہ سالہا سال ماند و متعفن و متغیر و فاسد نشود چوں ایں دو سہ مضمون ہدیۂ خدام شد ندایں ہم باید شنید اگر آسمان و زمین آخرت مراد گیرند اول ایں دوام و خلود کہ بہر کفار و مومن در دوزخ و جنت است بوجہ بقا خلود زمین و آسمان آں دیار ہمچو قضایا قیاساتہا معہا دل پسند ہیچ آسمان و زمین آندیار ہر چند آسمان و زمین نبود کہ عمر طبعی بنی آدم بود لہٰذا زیں ہم چہ کم کہ بدل ما یتحلل آں تواں خواند مراد آدم است کہ قلب طبیعت بشما دادہ اند و قالب طبیعت کہ بزمین نہادہ اند بمنزل علۃ تامۂ بنی آدم و دیگر اشیاء واقعۂ فیما بین السماء والارض است ہمیں باشد کہ اکثر بعد السموات والارض لفظ و ما بینہما می افزانید تا دانند کہ ایں تعقیب ذکری ثمرۂ آں تعاقب ذاتیست کہ در علۃ و معلول و سبب و مسبب جانشین است باز بارشاد جعل لکم الارض فراشا والسماء بناء وانزل من السماء ماءً فاخرج بہ من الثمرات رزقا لکم بانیظرف رہ نمودہ اند کہ سامان بقاء بنی آدم بین ارض و سما ست کہ اول ذریعہ حدوث ایشاں بود مگر اگر فرض کنیم کہ اخگرے را از میان ہیزم گرفتہ اخگر دیگرے را برابر او یا در برابر او نہند در کار احراق ہیچ فتورے و قصورے نیاید باز اگر آب را بریزند و ہوا را بسمت دیگر برند و ہمچنیں بدیگر کشندگان آتش کنند احتمال فتور خارجی ہم برخیزد لیکن بیشتر نظر بر طبائع دارند و خیال موانع خارجیہ بماند ہم بر لب آرند کہ احتمال موانع خارجیہ در پیش آید ور نہ بدون استثناء موانع

قضایا طبعیه را سرمایه دوام کشند مثلاً گویند آتش میسوزد و آب آتش را میکشد و از زهر میمیرند و از آب حیات باینده
شوند اینهمه قضایا طبعیه به پیرایه دوام مذکور شوند هر کس ازین قضایا دوام فهمد الی اصل آسمان و زمین دوزخ و جنت
هر چند اصل خمیر بنی آدم نبود بلکه خمیر انسانی بشهادت یوم تبدل الارض غیر الارض والسموات مبدل میشد مگر این تبدل
همچو اخگر بجائے اخگر موجب تخلل تاثیر خمیر نباشد خود پیداست که آسمان و زمین را اگر فناست باسباب خارجی
است نه فنا بنهانی عناصر که در طبائع انسانی و حیوانی وغیره نهاده اند آنجا رخنه گر بنا جسمانی شان شود و شاید همین
است که از اول تا آخر بیک انداز قائم اند فارجع البصر هل ترى من فطور و همین است که فنا ارض و سما نفخ صور
تقدیر یافته اند بصورت مقتضائے طبعی ارضی و سمائی دوام بود پس چون این دوام طبعی را در نظر دارند باز بر خمیر مایه بودن بنی آدم
آنها نظر گمارند این خود محقق شود که ارض و سما را دوام است و تا دوام آنها دوام بنی آدم ضرور نیست والله اعلم
بحقیقة الحال باز اگر زنج موت را در خیال خود محفوظ داشته بیاد آورند که فنائیت سما و ارض را مددکار آنها راه نداده
احتمال موانع دوام هم ره بزن استمرار آنها نیست بالجمله خلود بنی آدم را که درین آیه مذکور است اگر بوقت بقاء سما و
ارض دار آخرت دارند گویا معلول را با علتش بیان کرده اند تا بر خلود دوام شان برهان نیز همراه بود و احتمال
دگر راه نده چون دوام ارض و سما بمنزل شهود است اندرین صورت یقین خلود در استحکامی دیگر
و اگر از آسمان و زمین درین آیه کریمه آسمان و زمین دنیا مراد دارند بالا بر آنچه مذکور شد اینهم شنید نیست که اصل مقتضائے
طبیعت این است که هر شی را تا بقاء سامانش بقا بود و بس اسباب بقا را اگر بفنا برند میباید که این شی هم در
رکاب او باشد نظر برین زیاده از زیاده مدت قیام بنی آدم اگر میتوان شد همان مدت قیام و بقاء ارض
و سما باشد زیاده ازان اگر بقا بدست آمد همانا از سبب دیگر بود اندرین صورت می باید که مدت قیام و بقا
بنی آدم باعتبار اصل فطرة زیاده از مدت قیام ارض و سما نبود آرے بیش خیلی عنایت و عظمت جرایم شان این مدت
را بشمار نتوان آورد و زیں سبب افزائش باسباب دیگر لازم افتاد این است که بعل خالدین فیها ما دامت السموات
والارض فرمودند باز باستثناء الا ما شاء ربك افزوده اند مگر چون در نظر بنی آدم که کوته اندیشی شان از کوتاهی
اعمار شان هویداست چه درین عمر کوتاه دور اندیشهائے دور و دراز چه دانند عمر آسمان و زمین عمر نیست که زیاده از آن
چه باشد توقیت بعمر آسمان و زمین مناسب آمد تا این طول بقاء آنها همسنگ دوام مشهود است این مضمون
را بدل الکلم زنده باز افزایش الا ما شاء ربك مبالغه بے تحقیقے دگر باشد چه شیئیة هر کس بلکه جمله صفاتش را زیاده
از بقاء ذاتش بقا نبود و میدانی که خداوند عالم را تا کجاست اصل همین است که هر چیز بحالت اصلی خود باشد چه عروض
عوارض اتفاقی است و اینجا آنهم مفقود آرے صفتی مزاحم صفتے دگر توان شد رحمت معارض غضب میتوان شد
مگر اسباب خارجه را آنجا مجال تاثیر نیست تا فکر فراهمیش امید رنج و آسایش را در خیال خام جلوه دهد و اگر استثناء

الا ما شاء ربک بداں خالدین بیاویزند ملکہ استدراک آں فنا مقصود آرند کہ مخالف طبیعة ارض و سما آید خلاصہ
مرام آں باشد کہ از فنائے خارجی حسابے نباید گرفت بلکہ بر دوام طبعی نظر باید انداخت مگر خود دانستہ کہ ہمچو حوالہ ثلثہ
آسمان و زمین را بوجہ تضاد ارکان فنا طبعی زیر حکم خود نگیرد و آنہم معلوم شد کہ در ہمچو قضایا نظر اگر باشد بر طبیعت
باشد پس اندریں صورت ایں تعقیب و تعلیق نصے صریح بر خلود و دوام باشد و بوجہ نکات معروضہ بلاغتے عظیم بدست آید
واللہ اعلم و علمہ اتم ربط استثناء با ایں مضمون کہ عرض کردہ ام بطور اتصال مستقیم نمایاں شد اگر اہل محاورہ تسلیم کنند بطور انقطاع
خواہد بود والعاقل تکفیہ الاشارة۔ **جواب سوال سوم** ع زندہ معشوق است عاشق مردہ اما بالاستقلال
عاشق و معشوق رضا جلی و خود رائی است یکے از رضائے خود بر رضائے دیگرے بستہ است زندگی کہ عبارت از حس بالارادہ بود با
ویراں انداخت چوں نیست ایں حیثیت و ایں اعتبار از زندگی ہم دست بر داشت ورنہ زندگی بے ارادت حیات سببے حیثیت بود
و ہمچو کمانے بود علی ہذا جملہ معشوق است و عاشق پردہ و عاشق را احتیاج و نیاز و معشوق را بے غرضی و بے نیازی لازم
است و میدانی کہ حاجت خبز از عدم خبز و حاجت نان از عدم نان است و احتیاج آب بصورت عدم آب و اگر وجود ایں
اشیاء است باز ہمہ طور بے نیازی ست پس ہستی مناط معشوقی و نیستی مدار عاشقی بود اندریں صورت جملہ
معشوق آمد مگر چوں وجودات خاصہ را احاطہ اعدام آنہا چناں ضروری ست کہ مقید را قیود در آغوش گیرند و از
چار طرف گرایند اعدام حیلولہ آں ہمچو حیلولہ پردہ درمیان آں وجودات و مدرکان آں ضروری است با ایں ہمہ تصویر
شاید تصور ایں مضمون دشوار افتد مگر چہ توان کرد زیادہ ازیں توضیح ہم دشوار است بالخصوص در ینوقت
کہ افکار دیگر بر سر اند پریروز جواب سوالے کہ تعلق بنفوذ قضا مقتضی داشت بر پنج و شش ورق نوشتم و دیروز
جواب سوالے کہ یکے از وجود اجزاء و وجود کل اتحاد و تغایر آنہا تعلق داشت و دیگر از غنا و مزامیر بود بزبان عربی بر دو
ورق کلاں کہ مساوی چار ورق ایں تقطیع باشد رقم زدم امروز یاد عنایت باعث ایں تحریر شد غرض ہجوم سوالات
و تواتر افکار و مزاحمت کار ہائے دیگر کہ نتیجہ آں در امروز و فردا مسموع خواہد شد انشاء اللہ تعالیٰ جل جلالہ اطمینان از دل بروفت
از اوقات بر بود نہ دانم دلم چیست و از قلم چہ می ریزد اگر غلط است ہمیں است و اگر صحیح است الحمد للہ جل جلالہ ہمہ برادران و اقارب
تحریرش یاد آورند احقر اسلام رسانند **مکتوب چہارم** متعلق تفسیر کریمہ ہل نجازی الا الکفور و وجہ مناسبت
اوصاف اربعہ در سورۂ قل اعوذ برب الناس بسم اللہ الرحمن الرحیم کمترین انام محمد قاسم نام بخدمت عزیز از جان مولوی سید
احمد حسن زادہ اللہ کمالاً بعد از سلام مسنون شوق مکنون مطالعہ فرمایند از آں عزیز جدا شدہ بطوریکہ شدہ بدہلی رسیدم و دیدم کہ
خطوط اطراف مع جوابات سید نہادہ اند منجملہ عنایت نامہ مولوی عبدالعزیز صاحب ہم بود اول بجوابش قلم بر داشتم و در اوراق
مختلفہ کم و بیش نوشتہ غالباً شب جمعہ کہ شب دوازدہم ایں ماہ بود بانجام رسانیدم نوبت بنسبت و یک ورق رسید المکتوب
جواب نامۂ خود باید شنید وجہ ہجوم اشغال اتفاق تحریر جواب نشدہ بود معاف فرمایند ینوقت ہم دشوار است چہ عزیزم جامی

ظهور الدین احمد که بتقریب استقبال حاجی مولوی ولایت علی ماموں خود و برادر ماموں زاد خود حاجی محمد اکرم آمده از پیش
نظر اند مگر خاطر مولوی احمد حسن صاحب عزیز تر است آنعزیز از آیه هل نجازی الا الکفور پرسیده اند حاصل سوال بنظر ما
اینست که جزاء و سزا مخصوص بکفار نیست عصاة مومنین نیز بجهنم اعاذنا الله منها روند و معذب شوند اندرینصورت
این حصر چه معنی دارد - **جواب** - این شبهه بدو گونه می نویسیم اولا آنکه عصیان مومنین از ته دل نبود بلکه اقتضاء ایمانی
معارض اوست مگر غلبه اثر دیگر داخلی یا خارجی سرمایه عصیان میگردد اندرینصورت منشاء این اثر چیزے باشد که بذات
خود عاصی است و باقتضائے ذات راغب بمعاصی است آنرا شیطان نام نهی یا نفس نافرجام مگر چوں اینچنین است
این مجازات در حق مومن بالعرض بود و بالذات معذب همان چیز باشد که بالذات عاصی است حاصل این تقریر آں
باشد که اگر موصوف بالذات بعصیان چیزے داخلی است فرض کنیم همان نفس گویند آن چیز داخلی گر باشد منشاء اذعان ایمانی چیز دیگر
و اختلاط این دو متضادین آنچنان بود که در ابدان ما و شما و دیگر مرکبات عنصریه آب با آتش گره داده اند بهر حال تسلیم تضاد
فیما بین ضروری است ورنه کفر و ایمان باین تضاد و تقابل که دانی و همه دانند از یک خمیر اینده و اگر سرمایه اثر مشار الیه
امری است خارجی مثلا شیطان در حق آن اثر عارض مغتنم ادخال جهنم جزا بود اگر آنرا قابل آن دانند و در حق مومن تطهیر اگر
اثر مذکور را قابل مجازات نه پنداری بارے این قدر هم که این ادخال مومن در حق او مجازات نبود تطهیر باشد که لا جرم ناشی از
رحمة است نه غضب تا پاداش و مجازات خوانی و آثار غضب دانی و این بدان ماند که نقره و زر در بوته گدازند و بگدازند
تا چرک از روی تابانش جدا افتد و جمال مستور او ازیں پرده نازیبا برآید یا اولاد خود را بحجام و جراح حواله کنند تا نشتر زند
و آلایش از دمل و برآرند و پاک سازند و طرز دوم اینکه دخول و وقوع از مجازات و ادخال عام است که گاهی کسی را لعاب آتش
اندازند و گاهی پائی او بلغزد و بیفتد آنرا خود اندازند و باز نه برآرند و انداندمان بیرون نکشند و چوں کشند که خود انداخته اند
و آنکه بوجه عناد کسے را بچاه و آتش اندر می اندازد غرض او همین باشد که همیشه بسوزد و آنکه پائی او بلغزد و بیفتاد از
هر طرف بهر اخراج او دوند تا مقدور زنده برند همیں طور قصه دوزخ است اعاذنا الله منها کفار را خود میاندازند و باز
نه برآورند و مومنان را پائی بلغزد و بدیں سبب دراں دراینده همین است که او شانرا اندر ابواب نه برند لیکن در پل برند
و میدانی که در و دروازه بهر دخول و ادخال است و پل بهر عبور و مرور نه بهر وقوع و دخول اگر کسے بیفتد این اقتضاء پل صراط
نیست پا لغزی او باشد نظر برین این را مجازات نباید گفت غرض مجازات فعل خداوندی است نه فعل عبد پا لغزی
فعل عبد است نه فعل معبود چوں مومنان را پائی بلغزد از هر طرف شفیعان بدوند و برآرند باین تقریر حل بسیاری از مشکلات
حدیث و قرآن بسهولت توان کرد فقط قل اعوذ برب الناس ملک الناس اله الناس من شر الوسواس الخناس الذی
یوسوس فی صدور الناس من الجنة والناس. در سورة والناس وجه تعوذ بسه اوصاف از یک شر وسواس اینست والله اعلم
که وسوسه را با ایمان تقابل است ایمان عزم و اعتقاد انقیاد را گویند و وسوسه رو بشود گر است چنانکه هویدا است

تفسیر معوذ ناس

مگر مبدأ اول بیانی ہمین ربوبیۃ اوتعالیٰ است اصل نشو و نما انقیاد و تذلل بمشاہدہ تربیتہائے بے پایان اوتعالیٰ باشد و ربوبیۃ
خداوندی را دانی کہ دست بداماں ملکیۃ دارد چنانکہ غلام بقبضۂ آقا خود محبوس بود و بدیں سبب کسب معیشت
نتواند یا زوجہ در قبضۂ مالک بُضعہ خود محبوس باشد و بدیں وجہ قوت خود بہم نتواں کرد ہمچنیں بلکہ زائد ازیں جملہ
کائنات در قبضۂ اقتدار مالک الملک علی الاطلاق ملک الناس محبوس ہستند پس چنانچہ نان و نفقۂ غلام و زوجہ
بحکم حبس بر آقا و زوج باشد نہ بحکم ملک یمین و ملک نکاح ورنہ نفقۂ ایام اباق و نشوز و خروج ہم بگردنش ثابت
می شد ہمچنیں نفقۂ جملہ عباد بحکم حبس مذکور بذمۂ خداوند کریم باشد و باینوجہ کہ خروج از قبضۂ قدرتش محال ست سقوط
عباد ہم محتمل نیست و میدانی کہ در ربوبیۃ ہمیں اعطاء ضروریات روحانی و جسمانی باشد دیگر چہ باشد لیکن چنانکہ
ربوبیۃ منوط بملکیۃ بود ہمچنیں ملکیۃ از الوہیۃ خبر میدہد شرح ایں معما اینست کہ الوہیت ہمیں معبودیت باشد و معبودیۃ
بحکم تضائف با خود بر عبودیت دارد و عبودیت را دانی کہ ہمیں تذلل و انقیاد است و بس لیکن بنا بر تذلل فقط بر محبت است
امرے دیگر منشا ایں کیفیت نتواں شد آرے گاہے بواسطۂ دگراں روئے نیاز بمحبوب خود باشد چنانکہ عاشقان را پیش معشوقان
مشاہدہ کردہ باشی و گاہے وسائط بمیان باشند نیازیکہ بخدمت دربان و پاسبان و اقارب و رقبا باشد از ہمیں قسم است
و نوکر ہر چہ با آقا نعمت خود میکند از ہمیں قسم غرض اصلی او مقدار اجرت است اگر آقا نوکر را برطرف کند باز رو بسویش نمیکند
اگر آقا محبوب بالذات بودے انقیاد و تذلل نوکر علی الدوام می بود چوں ایں مقدمہ ہویدا شد از موجبات محبت نیز
باید گفت متعلق محبت بصیغۂ مفعول در ما نحن فیہ جمال و کمال خداوندی است کہ ذاتی است و عرضۂ زوال نتواں شد
یا احسان و قرب اوتعالیٰ کہ احتمال انفکاک او بدل راہ نتواں یافت مگر ہر چہ باد اباد اینہمہ از ذات بحت فروتر است
جمال و کمال را خود میدانی کہ از مرتبۂ صفات بالا رفتن نتواند ہمچنیں احسان اوتعالیٰ ہمیں است کہ ازاں طرف چیزے
افاضہ فرمودہ اند پس چنانکہ نور صادر از شمس بزمین فائض می شود ہمچنیں صادرات آنطرف کہ ہمیں صفات باری تعالیٰ
باشند با یں طرف فائض می شوند و ازینجا دانستہ باشی کہ آنچہ بزرگان صوفیہ کرام فرمودہ اند کہ ممکنات مظاہر صفات باری تعالیٰ
اند حق انیست آرے اولین صادر ہمیں صفت وجود بود کہ نمود ما از دست مگر چوں حقیقۃ احسان اوتعالیٰ دانستی قدرے
از قرب اوتعالیٰ نیز فہمیدہ باشی چہ اندریں صورت واسطہ فی العروض در جملہ صفات خداوند تعالیٰ باشد و موافق
تقریر متعلق آیہ النبی اولی بالمومنین کہ در تحذیر مسطور است قریب ہمچہ اقربیۃ او تعالیٰ مشہود شدہ باشد چوں قصہ
اینچنین است تعانق جملہ اقسام محبت کمالی باشد یا جمالی احسانی باشد یا قربی واضح شدہ باشد و اینہم واضح شدہ
باشد کہ الوہیت از ملکیہ بالاتر است وجہ ایں تفاوت اینست کہ مصداق ملکیہ او تعالیٰ ہمیں قوۃ تصرفات و حکمرانی
اوتعالیٰ است کہ در قرآن مجید الرحمن ہمچو آیات أَتَعْبُدُونَ مِن دُونِ مَا لَا يَمْلِكُ لَكُمْ ضَرًّا وَلَا نَفْعًا بملک نفع و ضرر
تعبیر فرمودہ اند و میدانی کہ نفع ہمیں افاضہ است و ضرر سلب آں اگر بحکمی فرود آرند ہماں محمل ربوبیۃ برآید کہ فعلیت

قوت و ملک ملکیه است چنانچه میدانی که قوه و ملکه از فعلیت سابق است مگر متعلق محبت که موجب تذلل معروف است بالا
مرتبه ربوبیت و ملکیت است و دریں دو مرتبه منشا اضافه آنطرف است البته آن اضافه صادر و ازان جانب واقع بهر دو
جانب است ورنه قطع نظر از وقوع فی مرتبة الذات کائنات ازیں اضافه بهره ندارند و بدیں سبب اگر گوئیم که بنظر
استغنا و انفراد مقابل اضافه است بجا باشد و در مرتبه محبوبیت منشا و مصدر اضافه ایں طرف است ایں اضافه بجهت
واقع بران طرف است و بدیں نظر اگر گوئیم که آنمرتبه من حیث هو ازیں اضافه بهره ندارد و بلکه من حیث هو انفراد و استغنا است
از اضافه دور است بود ازیں قدر بخوبی روشن توان شد که مرتبه محبوبیت که همانا مرتبه الوهیت است از ربوبیت و ملکیه
بالا است چه مقید و مضاف از مطلق و منفرد فروتر باشد بالجمله چنانکه منشا ربوبیت بر ملکیه است منشا ملکیه بر الوهیت است
چنانکه ملکیه کار پرداز الوهیت است ربوبیت از کارپردازان او است تسخیر که همانا از مقتضیات ملکیت است مطیع و مجبور بار
الوهیت باشد و تربیت مناسب که از آثار ربوبیت است ممد و دستکاری ملکیت بود و نظر بریں ربوبیت نیز از روی
الوهیت و محبوبیت خواهد بود پس آنکه از وسوسه پناه جوید ازیں راه پا به پایه بمعبود خود رسد و چاره کار خود که همانا کار
او است بجوید و از کس دیگر نگوید بان اگر وسوسه را مخالفت با اقتضای معبودیت بخوبی البته نفوذ آنرا ازیں درگاه دافع
نمی باید است که هر کارے و هر مرتبه که قاعده علاج بالضد را خود میدانی نظر بریں پناه از وسوسه بدرگاه معبودیت و
الوهیه می باید جست مگر افتادگان حضیض محجوبیت را رسانیدن خواهش خود تا آن درگاه بے وساطت و تمایش
درجه بدرجه خیال متعذر است که در مابین ملکیه او عرض حال خود باسط کشف و عرضه او مدد شود باشد از ینجاست که لفظ اعلیٰ
مابین او و ما مسطور واقع یعنی رب الناس - ملک الناس - اله الناس - و اضحیا و ابدال بهم داشت باشی و هم مطلب اصلح
شده باشد یعنی وجه پناه جوئی بسه درگاه متنازله که یکے نائب دیگر است از یک جا واضح شده باشد مگر وجه تعرض آنست
کرایجانب بهم تثلیث مناسب برآورده شود چه زینت من وسواس و ایمان حقیقت متسوطن بنما بوده ایں و مقابل مرتبه
الوهیه دارد که ملک الناس و رب الناس عنوان ها حقیقته اند و خناس را از خواص او باید شمرد که قاهر برین جزئیت حکمت
که از خواص الوهیت است نتوان شد چه حاصل ایں خصوص همیں اختصاص است که کار روزمان باشد و تربیه و اضعف
جز شاهان از کس دیگر امید نتوان کرد والله اعلم و دریں بیان تمثل ماهیت وسوسه است که دافع آن جز تربیت که کار
الوهیت بواسطه ملکیه است نتوان شد کنون از وجه توحید تعوذ بجز ترتیب متعوذ منه در سوره فلق هم چند قسم ے باید گفت
نہالے اگر در باغ نشانده باشد اول ضرور است که از خبث زمین و خس و جانوران سبز خوار و غیره و بدان دوم ضرور است که
آب چاه و نهر و باران و هوا و حرارت آفتاب باو رسد و سوم برف و تگرگ و اسباب اختلال حرارت غریزی بر وی چیره
امداد ملک مثل او جهد اوت شاخ و برگ نه بر نمار بیخ او شه بر کند اگر ایں همه سامان فراهم شد امید است که آن نهال ثمر
و بار آورد و ورنه امید کامیابی معلوم چون ایں مقدمه ممهد شد می باید شنید که خلق حبه اولین سامان رو گیدگی است مگر این

انداز پیدا کردن نہ مخصوص بہ نباتات است بلکہ در جملہ مخلوقات ہمیں سان کنند چیزے را از چیزے می برآرند و ہمیں
را شگافتن گویند از غذا کثیر الانعقاد نطفہ و بیضہ و از ابر باران برآرند و از آفتاب نور و از علت معلول و از وجود ہیاکل
ممکنہ را برآرند غرض از زیر تا بالا در پیدا کردن ہمیں شگافتن است و بس اندریں صورت رب الفلق کنایہ از خالق باشد
مگر بحیثیت تربیت کہ عنایت و استلزام است نظر بریں در بارہ حفظ مخلوقات استعانت داستن و حفظ او دانستہ
کہ از چار چیز ضرور است اول اشارہ بآں اول است ثانی بثانی و ثالث بثالث و رابع برابع وجہ این تطبیق آن ہست
کہ اضافت شر بما خلق تشبیہ آن است کہ آن شر مقتضاء ماہیتش بود دانی کہ سبزہ خواری مقتضائے طبیعت
جانوران صحرائی است پس ازیں من شر غاسق اذا وقب فرمودند گویا اشارہ بارتفاع اسباب و معدات
کردند چہ قید اذا وقب دلالت براں دارد کہ غاسق را اگر چیزے بپوشد موجب انبعاث شر باشد ورنہ شر نخیزد
مگر دانی کہ حاصل این وقوب این وقت ہمیں انقطاع علاقہ از ما شد پس اول علاقہ را مفید خود باید انگاشت تا انقطاع
او موجب شر شود و پیدا است کہ افادہ علاقہ جز اسباب و سامان و اشیا دگر نباشد بعد ازیں و من شر النفثت
فی العقد فرمودہ اشارہ بتعوذ از موانع ترقی کردہ اند چہ نفث فی العقد سحر بود و اثرش میدانی کہ ہمیں عروض عوارض
مخالف طبیعت کلی بود کہ مانع از ظہور آثار او ست و بہ برف نفخ علی الاشجار کہ حرارت غریزی شان را مختنق گرداند و از
نشو و نما و ترقی باز دارد مشابہت تمام دارد چنانچہ جملہ کانما انشط من عقال در ہمہ احادیث متعلقہ سحر یہودیان
برآنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم وارد است دلالت بر انعقاد دارد کہ چیزے براں حضرت صلی اللہ علیہ وسلم غالب آمدہ مقتضیات
طبعی را پوشیدہ بود پس ازاں من شر حاسد اذا حسد فرمودہ تعوذ از مفسدان کینہ کش کردہ اند کہ بنا ایشاں بر عداوت است آنکہ
ہمچو خواہش جانوران مقتضائے ماہیت انسانی است واللہ اعلم علمہ اتم و احکم۔ **مکتوب پنجم** در بیان معنی بیت مثنوی
شریف ؎ کفر گیرد کاملی ملت شود * ہر چہ گیرد علتی علت شود * بسم اللہ الرحمن الرحیم سراپا عنایت و کرم مرزا عبد القادر
بیگ صاحب دام عنایتکم این کمترین خلائق کہ محمد قاسم اش خوانند سلام مسنون خواندہ عرض پرداز است من دیوبند بتقریب
شادی مولوی محمود حسن بمکان رفتہ بودم کہ عنایت نامہ بنام این ہیچمدان دریں شہر کول رسید چوں باز آمدم آں نامہ را
گرفتہ لفافہ دیدم و دیدم کہ این خاک بیز کوچہ رسوائی را بآسمان رفعت و علا رسانیدند کمال خود معلوم احوال خود معلوم ہماں از
نظر بندیہائے آں بدیع العجائب باشد کہ بنظر ہمچو ابلہ فریبش پیکانیکم از کبوتر لا شہباز بلند پرواز نمودہ اند اگر حکّ خیال
از صفحہ قلوب بردم بجز آموختنے لاجرم ایں خیال باطل را انتظار سامی جوکردہ نقش حقیقت خود بجلوت انکشاف
طبیعت سامی آوردہ می الکنوں بجز آنکہ التجائے بدرگاہ مجیب الدعوات در بارہ صدق حسن ظن آنمخدوم ہیچ کارے نتوان
کنم خداوند کریم آنمخدوم را از نوشت کمتر شعر را از بار سی محمدہ بوجہ بارز دادہ الکنوں سخنے دیگر میرانم معنی ؎ کفر گیرد کاملی
ملت شود * ہر چہ گیرد علتی علت شود * بر تمہیدے موقوف است تمہید دریں عالم اگر دیدہ بکشایم ہر چیز را حقیقتے

حقیقتے

نہادہ اند و ہر حقیقتے را صورت مناسب آں دادہ اند انسان را حقیقتے ست روح انسانی و صورتے ست ایں
پیکر جسمانی و در محاورات باہمی از ہر زبان کہ باشد اطلاق انسان بر حقیقت و صورت ہر دو جدا جدا می کنند و از ہمیں
جاست کہ احکام بدن را سوئے حقیقت راجع می نمایند مگویند زید عمرو را زد و عمرو زید را کشت و امثال ذلک دریں جملہ احکام
بدنی منسوب الیہ زید و عمرو را قرار میدہند حالانکہ مصداق زید و عمرو روح اوست کہ فرسنگہا ازیں خرخشہا دور ست بدن ایشاں
دریں معرکہ مورد زد و کوب گردیدہ چوں اینقدر دانستہ شد باید دانست کہ ایمان و کفر را نیز حقیقتے است کہ روح ایمان
و کفر آنرا باید خواند و صورتے است کہ شعار و افعال آں باشد مثلاً اقرار شہادتین صورت ایمان ست و انکار کلی ازاں
صورت کفر پس اگر کاملے در ایمان صورت کفر را بر گیرد می تواں گفت کہ فلاں کس کفر بگرفت و ہمچنیں اگر منافقے صورت
ایمان بر روئے کار آورد اگر گویند کہ ایمان آورد یا ایمان بگرفت بجا باشد لیکن از وفور دانش آنمخدوم میدانم کہ بسا
آثار حقیقت در صورت بے پردہ باشند در صورت انسانی آنچہ آثار ہا از حرکات و سکنات و کیفیات شادی و غمی و خندہ و گریہ و غیرہ
کہ از روح انسانی و حقیقت انسانی می رسد اگر روح انسانی را با پیکر جسمانی سروکارے نماند و ایں علاقہ کہ در میان
برخیزد باز ازیں آثار ہا نشانے نخواہی یافت نظر بریں داشتہ باشی ہر چند حقیقت ایمانی را با پیکر کفر ہم زنند
و آں شاہد جان را دریں سراپردہ ظلماتی نہند باز ہم نورے و ظہورے از انطرف ہم باشد بلکہ خود ایں پیکر یکے از
آثار آں شاہد باشد و ایں صورت خود یکے از مقتضیات آں مستورۂ معنی بود اگر شما لغش بکار است ہمیں خندہ و
گریہ را ببیں کہ اقتضا ہماں امور باطنہ است از کیفیات قلبیہ و حالات روحانی کہ سرور و غم ہا باشد آرے چنانکہ منشا ایں
ہمہ اضداد یعنی رنج و شادی و شوق و یاس امرے ست واحد کہ محبتش خوانند اگر تفاوت ست تفاوت اوقات و
محرکات ست ہمچنیں منشا اقرار شہادتین و انکار آں در اوقات مختلفہ وقت کمال ایمان ہموں کیفیت ایمانی اگر
باشد چہ حرج یعنی وقتے اگر منشا خاطر اظہار ما فی الضمیر میباشد و ایں اکثر است و وقتے بغرض چند کہ متعلق با ایمان باشد
اخفا ایں سر مکتوم ہم میباشد عظیم ترین آں اغراض اعلاء کلمۃ اللہ و ترقی دین و وعظ و پند خلایق میباشد کہ در صورت
کشتہ شدن متصور نیست بدیں سبب مقتضائے ایمان در ہمچو اوقات کہ خوف جان باشد کتمان ایمان بودہ و ہیچ خود دانی
کہ بے اجرائے کلمۂ کفر بر زبان نتواں شد چنانچہ حضرت عمار بن یاسر و ہم بعض دیگر اکابر در چنیں اوقات کردہ اند و
ہمیں کاملان اند کہ اوشاں باینطور کفر گرفتند و طلت شد ما را و شما را اکنوں رخصت ایں قسم جان بر بہا در چنیں
اوقات بہم رسیدہ بالجملہ جناب سرور کائنات صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم خبر ایں چنیں کفر گوئیہائے حضرت عمار رضی اللہ عنہ
شنیدہ تغت نہ شدند و بر عکس رائے دیگراں فرمودند کہ عمار کافر نشدہ از سرتا پا بہ ایمان پر شدہ و باز کہ
حضرت عمار را خواندہ فرمودند کہ اگر باز چنیں اتفاق افتد باز ہمچنیں بگو و جان باز دست کفار بسلامت آر ازیں
ارشاد کہ از سرتا پا با ایمان پر شد ہمیں مدلل میریزد کہ باعث ایں قسم بد گوئیہا کیفیتے ایمانی بود و فقط محبت جانی

نبود و اگر سببش فقط علاقہ محبت جانی بود و غرض نبوی صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم ازیں ارشاد تغلیظ بکفران حضرت
شمار بود فقط نہ تزاید ایمان او شاں بوجہ ایں فعل چنانچہ بظاہر می نماید دراں صورت ہم ایں سنیت او شاں سالم
ماند فقط اگر فرق است اینست کہ در صورت اولی در حقیقت فعل عماری در حقیقت افعال امثال ما فرق باشد در صورت
متحد مگر چہ حرج کہ در ارتکاب رخص ما و پیغمبر صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم اگر اتحاد است فقط در صورت است در حقیقت
فرق زمین و آسمان ست چہ ارتکاب رخصتہا نیز مثل ارتکاب عزیمتہا بر آں حضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم عزیمت بود
یعنی در معاملات ذو جہتین کہ در یک طرف آں از کردن و نا کردن ہر دو ضروری بود تا الزام یک جانب
از آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم موجب مغلطہ عوام نہ شود بالجملہ افعال نبوی صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم
بدیں وجہ کار تبلیغ از اں می بر آید در ہمہ معاملات بہر طرح خواہ از قسم کردن باشد یا از قسم ترک از قسم عزیمت
در حق آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم بود در حق ما تبعان ہا آں کہ ہر چہ گرفتہ ایم از آنحضرت صلی اللہ علیہ
وآلہ وسلم گرفتہ ایم آنچہ کہ رضائے بائے بداں تعلق پذیرفتہ و نوعے از تحریض و ترغیب بداں کردہ اند عزیمت
است ورنہ رخصت یعنی بہتر آں ست کہ نکنند و اگر کنند عذابے و عتابے نیست کہ بخوف آں جگر خون
شود چوں معنی مصرعہ اول بجائے خود نشست معنی مصرعہ ثانی را بجائے باید نشانید مسجد ضرار کہ در شان
آں در آخر سورۂ برأت میفرمایند والذین اتخذوا مسجدا ضرارا وکفرا وتفریقا بین المومنین
وارصادا لمن حارب اللہ ورسولہ من قبل ولیحلفن ان اردنا الا الحسنی واللہ یشہد انہم
لکاذبون لا تقم فیہ ابدا لمسجد اسس علی التقوی من اول یوم احق ان تقوم فیہ الآیہ۔ بانی ایں مسجد
منافقان بودند کہ اغراض فاسدہ در بنا مطمح نظر داشتند چنانچہ با جمال آں دریں آیات ارشاد فرمودہ اند
بوجہ فساد نیات او شاں ایں عمل خیر او شاں کہ در مرتبہ صورت کار ایمان و اہل ایمان بود آنچناں زشت
و زبون شد کہ خود از بالائے ہفت آسمان پیغمبر خود را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم صدائے لا تقم فیہ ابدا
داوند و ہمچنیں نماز و روزہ و اقرار شہادتین اہل نفاق را تصور باید فرمود کہ از سرتا پا بجز زشتی و زبونی کہ
ہمانا معنی علت است ہیچ نخواہد بر آمد اگر بالفرض کسے را با او کارے افتد باید کہ پس پا ایستد کہ بکار رونا کار
والسلام نظر باتحاد جناب با مرزا محمد نبی بیگ صاحب من بز چہ جداگانہ نمی نویسم بعد سلام ہمیں یک مضمون
است والسلام بہمہ یاد آوراں سلام احقر خصوصاً جناب حافظ و مفتی صاحب و مولوی تمنا صاحب
و مولوی جان علی صاحب و مولوی اکبر علی خاں صاحب سلام احقر رسانند۔ فقط۔